

Валентина БЕЗДРАБКО

**ЗБАГАЧЕННЯ ГЕНЕАЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ
“НЕВІДОМОГО НАМ ХІХ СТОЛІТТЯ”**

(*Шандра В. С.* Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – 427 с.)

Останні десятиліття ХХ – початок ХХІ ст. стали, безперечно, знаковими для розвитку світу, людської цивілізації, держав і народів. Після розпаду Радянського Союзу і системи “соціалістичного табору”, початку епохи “великих трансформацій” світ постав постбіполярним, людство опинилося втягнутим у затяжну, масштабну війну з тероризмом, ідеї глобалізації знайшли реальне втілення у вигляді модерних політичних, економічних транснаціональних, міждержавних утворень, а держава, на думку переконливої більшості фахівців, уже перестала бути єдиним і ключовим актором на міжнародній арені. Проте, її роль і значення для глобальної динаміки сучасної епохи на різних рівнях модифікації буття соціуму залишаються непересічними. Це спонукає не ігнорувати зміни векторів розвитку держави, а, навпаки, актуалізувати питання перспективи феномена.

Незаперечним фактом є недостатність пояснення сенсу існування держави за допомогою концепцій у дусі гоббсівської теорії країн-гладіаторів чи, наприклад, марксистської теорії класовості держав. Потрібні нові, ефективні аналітичні підходи до з’ясування статусу держави в сучасному мінливому світі, прогнозування її майбутнього, що не може обмежуватися методами простої екстраполяції виявлених часткових трендів. Розуміння цього продукує величезний масив досліджень, присвячених історії та теорії держави.

Історіографія проблеми засвідчує пріоритетність декількох тем. По-перше, це теоретичні пошуки відповідей на традиційне питання: що таке держава? По-друге, структурні всебічні дискурси ланцюга “особа – суспільство – держава”. І, нарешті, третю групу складають праці, в яких студіюються різні аспекти міждержавних, міжнародних взаємовідносин.

Чільне місце посідають дослідження держав-імперій, метрополітальних центрів, колоній – традиційних і номінальних. Значну частку студій із-поміж них становить престижна та запитувана в історичній науці Західної Європи, Північної Америки історія Російської імперії, колонізації її периферії, стратегії поширення імперського “ми” на колонізований суб’єкт, плекання особливого кшталту свідомості, міжнаціонального виміру націєпростору, “інакшого” поза-нами та між-нами при умовності межі між ними.

Цілком природно, що найбільша частка зарубіжних робіт з історії Російської імперії належить росіянам. Аналіз російської історіографії засвідчив, що міркування російських істориків стосовно ролі й місця цієї інституції влади в імперських процесах не “виважуються” дослідженнями національних історіографій. Саме цей висновок, на нашу думку, визначив вибір В. С. Шандрою завдань і формату праці. Однак, важко погодитися, що індикатором об’єктивності суджень можуть виступати дослідження істориків західноєвропейської чи північноамериканської науки на тій

підставі, що для них історія Росії чи України – стороння, необтяжена сентиментами національних історієписань. Той факт, що в Західній Європі важко віднайти країну, яка б у минулому не володіла колоніями або сама не була такою (деякі з них володіють чи залишаються такими донині), не кажучи вже про історію творення Сполучених Штатів Америки, не дозволяє неоглядно покладатися на судження колег.

Останнім часом національною історіографією відмічено збагачення колективного наукового доробку низкою новаційних праць із дискурсом опірності імперії, колоніальній владі, закоріненого в історичному досвіді, зумовленого функціонуванням національної культури в просторі нав'язаної інакшості. Серед подібних студій помітно вирізняються роботи провідного наукового співробітника відділу історії України XIX ст. – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, доктора історичних наук Валентини Степанівни Шандри. Результатом багаторічних, тривалих досліджень науковця стала фундаментальна монографія “Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття”, що побачила світ наприкінці 2005 року.

Учений ставить одне-єдине питання: “Що значили генерал-губернаторства для імперії Романових і українських земель?” і розгортає дослідження еволюції генерал-губернаторств від тимчасової намісницької посади з надзвичайними повноваженнями до владної структури з широкими функціональними правами, вільно оперуючи при цьому надсучасними категоріями буття людства, спрямованими проти тоталітаризації суспільства та колонізації держав, пропонуючи різні напрями течії думки, зумовлені класичними та модерними інтеграційними міжнауковими вченнями, витвореними в одному часі історією, політологією, соціологією, філософією, культурологією тощо. Наукова новизна роботи В. С. Шандри полягає в тому, що автор конструктивно заперечує “старі”, однобічні теоретичні твердження, сформульовані адептами держав-метрополій про місію будь-яких імперій, у т. ч. і Російської, виявляючи при цьому володіння традиційними історіографічними концепціями, зокрема російської школи державників, та новітніми схемами-поясненнями в дусі С. Грінблята, прагнучи довести неабияку залежність держав-метрополій від колонізованих земель.

Визначаючи рівень розроблення теми, В. С. Шандра робить цілком слушний висновок про недостатнє вивчення історії Малоросійського, Новоросійського та Бессарабського, Київського генерал-губернаторств у складі Російської імперії. Автор виявляє високий ступінь обізнаності з тематичними розвідками зарубіжних колег (А. Каппелера, Р. Роббінса, Д. Бовуа, К. Мацузато та ін.), вказуючи на різницю між основоположними позиціями української та західноєвропейської, північноамериканської та іншої проблемної історіографії. З'ясувавши те, що є подібним і відмінним у їхніх судженнях, В. С. Шандра пропонує власне бачення історії цих державних розпорядчо-управлінських інституцій, вписавши її у ширший контекст проблеми на рівні дихотомій “національне – загальнолюдське”, “держава – суспільство”, “метрополія – колонія”, “буденне – неординарне”, “часткове – загальне” та ін. Майстерно доповнюючи спостереження за історіографічною реальністю, яка має власні методологічні, методичні коди, що визначають масштаби, глибину, рівень, напрямки і перспективи тематичних досліджень, автор визначає мету і завдання роботи.

У “Вступі” автор “домовляється” з читачем про шлях тематичного вивчення – “через дослідження російських владних інституцій, в обов’язки яких входило здійснення керівництва та нагляду і контролю на приєднаних землях” накреслити історію генерал-губернаторств, “які набули статусу вищої, надгубернської установи, що визначала, спрямовувала й конкретизувала політику центру”, а бачення історії України під таким кутом зору уможливить з’ясування її специфіки в моделі Російської імперії (с. 3). Це положення, по суті, є головною константою роботи В. С. Шандри, що різноспрямовано і складно втілена у монографії.

Множинність провідних рівнів дослідницького завдання автора очевидна, і, до того ж, добре відстежується в монографії:

- зрозуміти та пояснити зміст, природу генерал-губернаторств як державної управлінської інституції;
- визначити місце і значення російських генерал-губернаторств в історії України;
- з’ясувати специфіку розвитку українських земель у Російській імперії XIX – початку XX ст.;
- дослідити історико-культурний контекст епохи в національному прояві та загальноєвропейських параметрах у російському варіанті;
- віднайти прихований смисл трансформацій російської ментальності в українському контексті.

В. С. Шандра зосереджує увагу на чотирьох головних компонентах змісту генерал-губернаторства як управлінського органу: економічному, соціальному, політичному, соціокультурному, що забезпечило комплексний розгляд дослідницьких завдань. У ході реалізації мети, завдань дослідження природно виникають споріднені “над-” і “під-” рівні вивчення історії генерал-губернаторств в українських землях, мікродіалоги ідей, інтенцій історичних, історіографічних концепцій, що інвазуються в історичну психологію, історію повсякдення, біографістику тощо.

Хронологічні рамки монографії обмежуються XIX – початком XX ст., часом, коли було створено Малоросійське генерал-губернаторство (1802) та припинено діяльність канцелярії київського, подільського та волинського генерала-губернатора (1914). Це уможливлює розуміння логіки подій, розкриття наступності та послідовності імперської політики щодо вдосконалення механізмів керівництва впродовж усього періоду існування генерал-губернаторств. І хоча система владних інституцій на інкорпорованих територіях запроваджувалася згідно з традиціями державного життя Російської імперії, автор намагається з’ясувати походження генерал-губер-

наторств. Для цього дослідниця “виводить” читача за хронологічні межі монографії і, з метою увиразнення їх політичної спадковості як владної інституції, вдається до аналізу адміністративно-політичних, територіальних реформ Петра I, Катерини II, Павла I, “нав’язаних” західноєвропейським досвідом державотворення на засадах централізації та децентралізації, територіальними та відомчими підходами, пропонуючи читачеві цікаві висновки про їх наступність і трансформації, зумовлені не тільки розвитком держави, але й специфікою російської ментальності.

Досліджуваний проміжок часу автор розглядає як якісно новий етап у формуванні й утвердженні централізованого імперського управління на території України, який ознаменувався неухильним одержавленням і зросійщенням соціально-економічного й культурного життя етнічних, національних спільнот імперії Романових (с. 3–4).

Пізнання, освоєння та збагнення феномена російських генерал-губернаторств в українських землях відбуваються через хронологічно послідовно “виписані” віхи їх історії. Композиційно монографія складається з чотирьох частин, які змінюють одна одну: “Джерельна база та історіографія” (с. 7–46), “Малоросійське генерал-губернаторство (1802–1856). Інтеграція Лівобережної та Слобідської України” (с. 80–163), “Новоросійське та Бессарабське генерал-губернаторство (1822–1874). Колонізаційні заходи імперії” (с. 164–264), “Київське генерал-губернаторство (1832–1914). “Відвойовування” імперією Правобережної України” (с. 265–370). Чіткі, лаконічні заголовки цих структурних одиниць книги увиразнюють її зміст. Аналіз відповідності назв розділів змісту свідчить про надзвичайну ретельність і уважність автора щодо їх точного означення, а дібрані слова другої частини заголовків – “інтеграція”, “колонізаційні заходи”, “відвойовування” – влучно передають стрижневу ідею розділу, навколо якої вибудовується шкід міркувань.

Внутрішня цілісність книги В. С. Шандри, як це не дивно з огляду на фундаментальність дослідження, – есеїстична (в розумінні Р. Х. Музиля), коли об’єкт дослідження розглядається всебічно, формулюються проблемні питання, пропонуються авторські оригінальні відповіді на них, що спонукають науковців, полемічно рефлексуючи, продовжити міркування, а, отже, залишають відкритим предмет вивчення, який через цю обставину остаточно не нівелюється в поняття чи категорію, закликаючи читача до підтримки наукового діалогу, натякаючи на відкритість тексту, тривання пошуків відповідей на порушені у роботі питання.

Відправною точкою монографії є з’ясування причин, передумов запровадження російського генерал-губернаторського врядування в етнонаціональних регіонах, раніше неросійських державних утвореннях. Шляхом порівняння функцій і структури генерал-губернаторств – Малоросійського, Новоросійського та Бессарабського, Київського, окреслюється обсяг владних повноважень сановників, простежується розвиток цієї інституції на різних етапах історії українських земель у контексті загальноімперських вимог їх побутування (с. 5).

Аналіз змін в управлінні українськими землями відбувається синхронно до вивчення реформування органів влади на рівні імперії. Докладно розглядається перехід до міністерської форми правління, колективні та

осібні (Неодмінна рада 1801 р., Комітет “6 грудня 1826 р.” тощо; М. М. Сперанський, В. П. Кочубей, М. М. Новосильцев, О. Д. Балашов, Микола І, Олександр ІІ, Микола ІІ та ін.) пошуки оптимальних способів керування периферійними регіонами, розроблення програми консолідації імперії. Балансуючи між з’ясуванням особливостей генерал-губернаторств у різних регіонах Російської імперії, автор вирізняє специфіку цієї інституції в українських землях, своєрідні та типові, пріоритетні та другорядні політико-адміністративні функції, специфіку утвердження російської державності на приєднаних землях у кожному конкретному випадку.

Завдяки високій професійності як історика В. С. Шандри вдалося достотно аргументовано передати процеси переростання історико-етнічних регіонів українських земель у адміністративно-територіальні одиниці Російської імперії, поглиблення й укорінення російського колоніалізму, особливу атмосферу буття суспільства, держави ХІХ – початку ХХ ст. І хоча дослідження не позбавлене деякої політичної заангажованості, оскільки це об’єктивний фактор складання уявлень і переконань кожного історика, загалом йому притаманна схильність до плюралізму, толерантності, виваженості, аргументованості суджень, що увиразнюють справжність наукової праці.

У дусі новітніх студій історичної науки (Г. Бгабга, Ф. Джеймсон, А. Малек, Арун П. Муркгерджі, Е. Саїд, С. Слемон, Г. Тіффін та ін.) автор періодизує історію генерал-губернаторств, виокремлюючи при цьому кілька етапів. Спершу генерал-губернаторства, засновані в українських губерніях, розвивалися паралельно з центром, зберігаючи відчутну автономію в прийнятті та реалізації управлінських рішень, потім настала доба дедалі відчутнішого підпорядкування метрополії і, зрештою, ліквідація після вичерпання стратегічно-функціонального призначення. Щодо причин ліквідації генерал-губернаторського врядування В. С. Шандра зазначає, що найголовнішим чинником подібного кроку стала зміна ставлення Російської імперії до українських земель, яка полягала у відмові розглядати цей регіон як особливу етнонаціональну і політико-адміністративну одиницю держави. Консеквентно продовжуючи міркування шанованої дослідниці, дозволимо висловити припущення, що важливу роль у цьому випадку відіграла певна автономія діяльності канцелярій генерал-губернаторств, яка була властива їм до останнього. Зміцнення у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. національно-визвольного руху зробило небезпечним існування цієї інституції, що також стало немалоцінним чинником їх ліквідації.

Вивчаючи коригування взаємовідносин центру й периферії генерал-губернаторами, В. С. Шандра зауважує на непересічній ролі державних службовців у функціонуванні досліджуваної управлінської інституції в українських землях, приходять до ряду цікавих висновків про роль особи, можновладця в історії держави. Управлінська діяльність кожного генерал-губернатора знайшла всебічне висвітлення та належне поцінування. У центрі уваги дослідниці – життя, передусім службова діяльність, досвідчених урядовців-практиків, зокрема О. Б. Куракіна, Я. І. Лобанова-Ростовського, М. Г. Рєпніна, О. Д. Гур’єва, М. С. Воронцова, С. О. Кокоскіна, С. А. Беклєшова, О. М. Дондукова-Корсакова, О. П. Ігнат’єва, М. І. Драгомирова, В. О. Сухомлинова та ін. Реформатор і ретроград, управлінець і людина, розпорядник і виконавець – перелік створених В. С. Шандрою загальних образів генерал-губернаторів може бути

продовжений. Функційність творення їхньої сукупності полягає у виписуванні різних значень для дієвості метрополітального центру в регіонах.

Незаперечним успіхом автора є вдало реалізоване прагнення розкрити систему поглядів, цінностей, мотивів вчинків генерал-губернаторів через людей, події, обставини тощо: 1) тих, хто складав їх оточення, диктував їм свою волю чи, навпаки, був провідником їхніх ініціатив; 2) соціальне походження; 3) ідейно-політичні переконання; 4) обставини реалізації службової кар'єри; 5) освіти; 6) сімейні традиції виховання тощо. Маємо багато зворушливих, по-людськи захоплюючих штрихів до постатей генерал-губернаторів. Так, непідробно щирим, відкритим і шанобливим, суперечливим і складним постає образ генерал-губернатора Малоросійського генерал-губернаторства О. Б. Куракіна (с. 81–82). Головний урядник Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства М. С. Воронцов сприймається як підприємливий службовець європейського типу, справний адепт колонізації півдня Російської імперії, самовільний вершитель справ краю, аристократ у повсякденному житті та в урочистих митях (с. 174–207) і т. д.

Автор робить висновок, що посада генерал-губернатора сприяла поширенню абсолютистської форми врядування на приєднаних територіях. Вони перебирали на себе значні повноваження – не лише центральних, але й місцевих органів управління, облаштовуючи при цьому повноцінний бюрократичний апарат управління завдяки впровадженню в дію законодавчих актів Російської імперії та внутрішніх нормативно-правових документів, що визначали діяльність канцелярій та їх самих, які унормовували висхідні та низхідні управлінські процеси. Аргументовано доводиться, що ця інституція була ефективним інструментом регіонального адміністрування, а, разом із цим, засобом витіснення місцевого права, нівелювання національно-культурних і релігійних особливостей українських земель. Важко не погодитися з висновком дослідниці, що український сепаратизм долався не стільки уніфікаторськими чи силовими заходами, як ефективністю управління, впровадженого генерал-губернатором (с. 81).

Особливістю праць В. С. Шандри є потужна джерельна база. Рецензована монографія не стала винятком, при її написанні були залучені документи центральних державних архівів України (зокрема, ЦДАВО України та ЦДАК України), федеральних архівів Росії (Російський державний історичний архів), державних архівів областей (Дніпропетровської, Київської, Одеської, Полтавської, Чернігівської), архівних установ академічних інституцій, відділи рукописів відомих книгозбірень (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського) та ін. Бездоганно володіючи методами архівної евристики, В. С. Шандра віднайшла унікальні, рідкісні документи, зробити їх відомими для науки та широкого загалу. Склад, зміст архівних документів, залучених при написанні книги, є досить різноманітним, що сприяє уникненню однобічного розкриття складного явища, яким є російське генерал-губернаторство. Особливе поцінування знайшли епістолярна спадщина, мемуаристика діячів тієї епохи та діловодна документація канцелярій генерал-губернаторів. Новаторство історико-джерелознавчих пошуків В. С. Шандри полягає в тому, що вона прагне віднайти в документах не тільки присутність доказів утвердження влади центру, висліди опору владі, але й факти прогресивної залежності імперського центру від колоній у зоні його влади (с. 38).

До досягнень автора варто віднести те, що вперше у вітчизняній науці ґрунтовно проаналізовано організацію діяльності канцелярій генерал-губернаторів в українських землях, їх діловодну документацію, особливості складання, функціонування, обігу та зберігання документів, діяльність відомчих архівів, рівень їх збереженості на сучасному етапі (с. 137–163, 229–264, 339–370). На рівні концептуальних засад дослідження документального матеріалу відчувається потужний вплив кращих традицій московської історико-джерелознавчої школи, до якої різного часу належали видатні позачасові (а, отже, завжди запитувані) науковці – О. Г. Андрєєв, В. К. Яцу́нський, О. А. Зимін, Л. В. Черепнін, В. М. Автократов, Б. Г. Литвак та ін.

Основний текст видання доповнюють додатки (с. 383–406), іменний покажчик (с. 407–418). У додатках знайшли місце “Таблиця хронологічно-територіального розташування генерал-губернаторств Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст.” (с. 64–65, як виняток, друга частина), “Синхронна таблиця управління генерал-губернаторів” (с. 383), “Довідкова таблиця сучасної архівно-діловодної структури фонду Канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернаторств” (с. 384–388), “Довідкова таблиця сучасної структури фонду Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора” (с. 389–404), які, безумовно, стануть у нагоді для подальших історичних, історіографічних, архівознавчих, історико-джерелознавчих тематичних студій.

Книгу прикрашає галерея фотопортретів двадцяти двох генерал-губернаторів, яка не просто ілюструє текст, а віртуально розширює його сприйняття.

І насамкінець зауважимо: книга читається легко, словник монографії не обтяжений іншомовною лексикою, а ідеї втілено в спрощені граматичні конструкції. Ці якості роботи лише підкреслюють професійність її автора. Цей факт живить сподівання, що читачем книги стане не тільки історик-професіонал, але й пересічний громадянин, який, утримуваний інтригуючими авторськими прийомами віддалення розв’язки сюжету, виконає місію будь-якого тексту – бути прочитаним. “Фрейми очікування” провокують читача творити власний текст – коментарі, критику, огляди, рецензії, а все це разом підносить монографію В. С. Шандри до рівня колективної уваги, суспільної думки загалом. Дана рецензія, як і ті, що з’явилися чи ще з’являться, підтверджують наші міркування. Їх організуючим центром стала (чи стане) точка зору Валентини Степанівни Шандри. Рецензії можуть бути різними. Проте вже сама їх наявність свідчить про неабиякий інтерес до монографії і підносить її до рівня явища в історичній науці.

Можна констатувати, що з появою праці В. С. Шандри змінилася парадигма історичного вивчення російських управлінських структур в українських землях, зміст якої полягає в бажанні заново прочитати й осмислити їх як факт і явище. Монографія В. С. Шандри “Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття” уможливила нові дослідження державної інституції не тільки в національній, але й зарубіжній історії, досвіду зіткнення ментальностей центру і маргінесу, відкривши перспективи новаційного бачення, осмислення та пояснення дискурсу природи і місії імперій.

Побажаємо шанованому автору нових звершень.